

1960'larda Kıbrıs Sorununa Soldan Bakışlar

Serpil GÜVENÇ*

Kıbrıs sorunu, 1950'lerden bu yana, Türkiye'de iç ve dış siyasetin gündemindeki yerini korumaktadır. Bu yazıda, 1960'lı yıllarda TİP ve YÖN başta olmak üzere MDD ve TKP gibi Türkiye sol hareketinin önemli siyasal örgüt ve akımlarının Kıbrıs konusu ve en az kendisi kadar önemli alt başlıklarına ilişkin perspektifleri kısaca ele alınacaktır.

İrdelenecek olan yaklaşımların daha iyi kavranabilmeleri açısından dönemin önemli toplumsal ve siyasal iç ve dış olaylarına kısaca değinmek yararlı olabilir. 1960'lı yıllarda, bir çok Latin Amerika ülkesinde ve örneğin Cezayir, Endonezya, Mısır, Angola gibi Asya ve Afrika ülkelerinde bağımsızlıkçı ve sosyalizme sempati duyan hareketler “emperyalist iktidarın ileri karakollarını sarsmakta” (Anderson, 1999: 90), Vietnam Savaşı Amerikan emperyalizmini ciddi yenilgilere uğratarak sürmekte, ABD'nin yanıtındaki Küba Devrimi sosyalizme doğru yol almaktadır. Sosyalist ve kapitalist blokların yanı sıra, “Bağlantısızlar” olarak da adlandırılan üçüncü dünya ülkeleri bloğu, dış politikada ciddi olarak ağırlıklarını duyurmaktadır. 1955 Bandung Konferansı ile simgeleşen bu bloğun çoğu üyesi, sömürgeciliğe karşı kazandığı siyasal bağımsızlık mücadelesini yerli kaynaklar üzerinde ulusal denetimi de içeren “kapitalist olmayan yol” adı altındaki yöntemle sürdürmeye çabalamakta, öte yandan uluslararası planda dünya barışından yana, silahsızlanma karşıtı, anti-kolonyal, anti-emperyalist, bir politika gütmektedirler¹. Bağrından çıktığı Avrupa'nın

* Çevirmen, yazar

¹ Bağlantısızlar hareketinin kökenleri Birinci Dünya Savaşı'nın bitimindeki İngiliz Batı Afrika ulusal kongresi ve benzeri örgütlenmelere kadar gider. 1955'de, birçoğu kurtuluş savaşları ile bağımsızlıklarını kazanmış yirmibeş ülke, Bandung'da yapılan Asya-Afrika Konferansı'na katıldılar ve Bağlantısızlar Hareketi'nin önemli örgütlenmelerinden birisini gerçekleştirdiler (Davidson, 1965: 62).

ötesinde “dünyayı sarsan” ve Harman’ın söylemiyle “yarattığı şok dalgaları ile insanların kafalarındaki prangaları parçalayarak toplumun baştan aşağı değiştirilebileceğini ve her şeyin mümkün olduğunu” nun işaretlerini veren 68 hareketi (1988: vii) ile birlikte özellikle Fransa gibi ülkelerde ezilenler arasında ciddi kıpırdanmalar gözlenirken, bir buçuk milyarlık dev nüfusu ile Çin, SSCB ile birlikte, sosyalist dünyada ağırlığını duyurmaktadır. Özetle, dünya nüfusunun üçte birine yakın bölümü kapitalist düzenin sınırlarını zorlayarak sömürsüz ve sınıfsız bir dünyanın yolunu açmaya çabalamaktadır.

Türkiye siyasal yaşamını da derinden etkileyen bu nesnel koşulların yanı sıra, önemli öznel koşulların başında, 141 ve 142. maddelerin TCK’da varlıklarını sürdürmelerine karşın, başta örgütlenme özgürlüğü olmak üzere bir dizi demokratik kazanıma ve bu bağlamda sosyalist düşüncenin örgütlenmesine ve yaygınlaşmasına kapıyı aralayan 1961 Anayasası gelmektedir². Emekçi sınıfların örgütlenmesi ve TİP’in kuruluşu, YÖN dergisinin Türkiye’nin yayın yaşamında yerini alması gibi olaylar sonucunda, bağımsızlık, demokrasi ve sosyalizm söylemlerinin yaygınlaşarak toplumsal ve siyasal yaşamı etkilemeye başlaması, dönemin önemli siyasal ve toplumsal gelişmeleri arasında sayılabilir.

Belki de en çarpıcı bir başka siyasal olgu, 1950’lerden itibaren ülkemizi doğrudan ilgilendirmeye başlayan Kıbrıs sorununun, ABD’nin ülkenin iç ve dış siyasal yaşamı üzerindeki etkisinin kamuoyunun gözleri önüne serilmesindeki katkısıdır. Bu bağlamda, Johnson mektubu ve ABD’nin Kıbrıs konusundaki tutumu, Türkiye toplumunu demokrasi, bağımsızlık, sosyalizm söylemleri ile yoğun bir şekilde tanıştıran ve Kıbrıs konusunu sağ kamuoyu gibi ulusal bir dava olarak benimseyen Türkiye sol hareketinin, bu konulara ilişkin teorik perspektiflerinin de önünü açan önemli etkenlerden biri olmuştur.

Kıbrıs konusuna ilişkin tezin ana ilkelerinde Türkiye sosyalist/komünist solunun tüm kesimlerinde bir örtüşme olduğu gözlenmektedir. Örneğin, TİP 1964 Eylülü’nden itibaren “yabancı üslerden temizlenmiş, silahsızlandırılmış ve milletlerarası garanti altında her iki topluluğun haklarına eşit saygı gösterilen bağımsız, federatif bir Kıbrıs” tezini savunagelmıştır. Bunun yanısıra, Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs Türk ve Rum topluluklarının temsilcilerinin ve bir BM temsilcisinin katılımıyla düzenlenecek bir yuvarlak masa toplantısı ile sorunun tartışılıp nihai bir çözüme bağlanmasını önermektedir (Aybar, 1968: 349, Boran, TBMM Tutanakları, 5.1.1967, oturum 2, birleşim 29, s. 81, Aybar, TBMM Tutanakları, 27.12.1965, oturum 1, birleşim 28,

² Cumhurbaşkanı Gürsel, Ankara Devrim Ocakları genel merkezinde kendisine sorulan “TİP’in gelişmesine, köksüz suçlamalar ve karalamalarla engel olunmak isteniyor. Bu konuda ne dersiniz?” sorusunu şöyle cevaplandırıyor: “Elbette işlerine gelmez. Onlardan kopan oylar İşçi Partisine gidecek. Ama, İşçi Partisi’nin kurulması, gelişmesi yurdumuz için gereklidir. İşçi Partisini muhabbetle selamlarım.” (Niçin Türkiye İşçi Partisi? adlı parti bildirisi, s. 1)

s.33) Benzer şekilde, 25 Eylül 1964 tarihli YÖN’de, derginin Kıbrıs tezinin (Avusturya örneğinde olduğu gibi) askerden arınmış, tarafsızlaştırılmış ve NATO ile tüm legal ve stratejik bağlarını koparmış bir Kıbrıs” olarak tanımlandığını görmekteyiz.

Bunun yanısıra, sözü geçen akımların bir başka ortak yanı, sorunun çözümünde Atatürkçü dış politika anlayışının belirleyiciliğine olan inançlarıdır.

Bununla birlikte, Kıbrıs konusunun önemli alt başlıklarına ilişkin olarak TİP, YÖN, MDD, TKP gibi sol örgüt ve hareketler arasında dikkate değer farklılıklar ve örtüşmeler mevcuttur.

TİP ve Kıbrıs

Yukarıda genel Kıbrıs tezi betimlenen TİP’in, Kıbrıs konusuna yaklaşımında bazı alt başlıklarda farklılaşan iki duruştan söz edilebilir. Bunlardan ilki, genel başkan M. Ali Aybar’ın 1964 Mayıs ayı Genel Yönetim Kurulu (GYK) toplantısının ardından dış politikaya ilişkin, Kıbrıs konusunu da içeren konuşmasında ifadesini bulan anlayıştır. Bursa konuşmasının hemen ardından gelen parti açıklamaları ve özellikle 1965 seçimleri sonucunda Parlamentoda temsil hakkını kazanan TİP’in milletvekillerinin konuya ilişkin TBMM’deki konuşmaları ise, bu dönemde, Kıbrıs konusundaki yaklaşımda milliyetçilik dozunun arttığını ve askeri çözümü olumlayan bir retorikle donandığını göstermektedir.

1964 Bursa açıklamasına İnönü’nün Amerikan dostluğundan yakınmalarını anlatarak başlayan M. Ali Aybar, Kıbrıs’taki olayların bir iç savaşa doğru gitmekte olduğunu, Süveyş’i bırakmak zorunda bırakılan İngiltere’nin Ortadoğu çıkarları açısından, Kıbrıs’ın, hayati önemde bir askeri üs haline geldiğini, Türkiye’nin “Kıbrıs üzerinde hak sahibi olarak” ortaya sürülmesinin, İngiltere’nin Rum ayaklanmaları ve Yunanistan’ın BM’ye başvurusu ile zor durumda kalmasının bir sonucu olduğunu, Türkiye’nin 1955 Londra Konferansı’na çağırılmasının temel nedeninin ise İngiltere’nin yalnızlıktan kurtarılması anlamına geldiğini, buna karşın kolay başarılar peşinde koşan “dönem hükümetinin” de bu davete “tehalükle” koştuğunu, o tarihten itibaren Kıbrıs sorununun “Türkiye için ciddi buhranlar yaratan bir mesele haline geldiğini” belirtmektedir. Aybar, ayrıca, nüfusun beşte birini teşkil eden “Türk azınlığının” Londra/Zürich anlaşmalarından ve Kıbrıs Anayasasından memnun ama Rumların şikayetçi olduklarını, Makarios’un kanlı olaylardan önce de Londra/Zürich anlaşmalarından ve Kıbrıs Anayasasından şikayet ettiğini, Kıbrıslı Türklerin “kuşaktan kuşağa miras kalmış, uğrunda dövüşülüp ölmüş bir ‘Anavatana iltihak’ ülkülerinin” olmadığını, öte yandan Kıbrıs’ın İngiliz işgalinden sonra “Rumların İngiltere’ye karşı her ayaklanış ve direnişlerinde, Türk cemaati liderlerinin İngiltere’ye bağlılıklarını” belirttiklerini ve “asi Rumlarla bir tutulmamalarını

istediklerini”, oysa Rumların ”kuşaktan kuşağa gelişmiş bir ENOSİS davaları” olduğunu ve bu “ülkü uğruna örgütlenip silahlı birlikler kurduklarını ve yıllardır İngilizlere karşı dövüştüklerini” söylemektedir. 1963’deki toplumlar arası olayların da büyük bir olasılıkla EOKA’cı Rumlardan kaynaklandığını ifade eden Aybar, bu olayların emperyalizmin oyunu olduğunu vurgulamakta ve Kıbrıslı Türklerin can ve mal emniyetine ve insanca yaşamının şartı olan temel haklara kavuşturulmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Aybar’a göre çözümün temelinde “Milli Misak ışığı” altında yürütülecek “kişilikli” bir politikanın uygulamaya konulması yatmaktadır (10.5.1964, M.Ali Aybar- Bursa konuşması, TİP Genel Başkanlığı açıklaması).

Bu konuşmada, daha sonraki açıklamalarda hiç yer almayan, Rumların sömürge karşıtı mücadelelerinin örtülü övgüsü, Kıbrıslı Türklerin bu mücadeleler sırasında İngiliz sömürgecilere olan yakınlıklarının eleştirisi ve yine Kıbrıs Anayasası ve Londra/ Zürih anlaşmalarının bir ölçüde eleştirilmesine tanık olmaktayız³. Ayrıca Kıbrıs sorununun neden ve kimin tarafından “milli dava” haline getirildiği de kısa ve öz olarak açıklanmaktadır.⁴

Bursa açıklamasının ardından TİP’e karşı parti binalarının taşlanmasına varan ciddi tepkiler doğmuş ve partiden istifalar olmuştur. İlk açıklamadan iki gün sonra yapılan ve basının genel başkanın konuşmasını tahrif ettiği iddiasıyla başlayan ikinci açıklamada, “Kıbrıslı Türklerin, yolunda kanlarını akıttıkları tüm temel haklarına, can ve mal emniyetine kavuşturulmaları ve bu hakları güvenlik altına alan bir düzenin korunması gerektiği” vurgulanarak BM silahlı kuvvetleri (...) adada kan dökülmesini önleyecek tedbirleri almaya davet edilmekte, konunun Milli Misak ışığında yürütülen “kişilikli” bir politika ile çözüleceği belirtilmektedir (Sargın, 2001: 226, Eylem, 2.6.1964, No.4, sayfa 56).

³ TİP’in yayın organlarından olan Sosyal Adalet dergisinin 8.8.1964 tarihli sayısında yer alan Burhan Cahit Ünal imzalı ve “Kıbrıs çıkmazı dış politikamızın çıkmazıdır” başlıklı yazıda, bu anlaşmaların emperyalizmin ürünü oldukları ve Türkiye’ye bu anlaşmalarla tanınan hakların “İngiltere’ye yapılan hizmetin bir karşılığı” olduğu belirtilmektedir (Ünal, 1964: 4-5).

⁴ AKEL üyesi bir Kıbrıslı Türk olan ve Kıbrıs Türk kesiminde yuvalanan ve Kıbrıs Türk devlet erkanınca desteklenen faşist çeteler tarafından katledilen Derviş Kavazoğlu’nun, M. Ali Aybar’ın Bursa konuşması ile ilgili düşünceleri ilginçtir. “Kıbrıs Türk işçisinin vicdanında iflas edenler M. Ali Aybar’a dil uzatamaz” başlıklı broşürde Kavazoğlu şunları yazmaktadır: “...Necati Taşkın’a (Kıbrıs Türk İşçi Birliği Federasyonu genel sekreteri olan bu kişi 1958 yılına dek İngiliz sömürgecilerine yardımcı polis çavuşluğu yapmış, faşist, Denктаş taraftarı bir kişidir) göre, Sayın M. Ali Aybar söz konusu konuşmasında ‘ Kıbrıs Türk liderlerinin belirli bir ülküsü olmadığını, hatta zaman zaman İngiliz hükümetine sığındıklarını’ belirtmiştir. Yukarıda da söylediğimiz gibi, biz Sayın Aybar’ın konuşmasını henüz okumak olanağını bulamadık ama eğer Sayın Aybar böyle bir şey söylemişse, tamamen gerçeği dile getirmiştir (...) Kıbrıs davasının on yıllık tarihine bir göz gezdirdiğimizde, faşist metotlarla Kıbrıs Türkünün başına lider kesilen bazı basiretsizlerin milli bir ülküsü olmadığını, İngiliz idarecilerine adım adım uyararak -pabuç değiştirircesine- siyaset değiştirdiklerini ve her defasında İngiliz siyasetinin üzerine suni olarak bir Ay-yıldız takıp Türk tezi diye önümüze koyduklarını göreceğiz. Biz, tarihi vesikalara dayanarak, bu iddialarımızı ispat etmeye her yerde ve her zaman hazırız.” (Kavazoğlu, 1964).

M. Ali Aybar'ın 27.12.1965 tarihli meclis konuşması bu yaklaşımın örneklerinden birisidir. Tüm partileri "(...) bu mesele vesilesiyle, kısır çekişmeler bir yana bırakılarak milli menfaatler mihranı etrafında elbirliği ile geçerli bir çözüm" bulmaya davet eden Aybar, uzun bir Kıbrıs tarihçesi ve Türk tezleri özetinden sonra şu noktaları vurgular: TİP'e göre, Londra/Zürih ve Lefkoşe anlaşmaları "hukuken muteberiyetlerinden hiçbir şey kaybetmemişler"dir. Makarios hükümeti "meşru bir hükümet" değil, "fiili" bir hükümettir dolayısıyla Türkiye hükümeti "Makarios hükümetini muhatap saymadığını" ilan etmelidir. Ayrıca, tescil ettirilmiş bir anlaşmayı hiçe saydığı için "Birleşmiş Milletler de Makarios'u muhatap kabul etmemelidir". Türkiye Cumhuriyeti Kıbrıs'taki birliğini muhafaza etmeye devam etmeli, zamanı gelince birliği değiştirmeli ve Yunanistan'ı "muhatap" sayarak, Kıbrıs'taki silahlı kuvvetlerimize ve soydaşlarımıza yapılacak "bir silahlı saldırının cevapsız kalmayacağı, bunun bir savaş sebebi (casus belli) sayılacağı Yunanistan'a açıkça anlatılmalıdır (Aybar, TBMM Tutanakları, Oturum 1, Birleşim 28, sayfa 27-33)⁵. TİP'in, Kıbrıs sorununu "emperyalizme karşı savaşın bir parçası olarak" gördüğünü ve bu nedenle TİP grubunun TBMM'de "Türkiye'nin askeri müdahalesi yönünde oy kullandığını", Türkiye'nin ulusal bağımsızlığı söz konusu olduğunda partinin "ellerini kavuşturup duramayacağını" çünkü sosyalist partinin "pasifist" parti anlamına gelmediğini iddia eden Behice Boran'ın 4.12.1967 ve 20.8.1968 tarihli TBMM konuşmalarında ve TİP'in 1967 Aralık ayında Kıbrıs konusuna ilişkin yayınlanan iki broşüründe de aynı noktaların vurgulandığını görmekteyiz (Dinler, 1990: 83-4).⁶

YÖN, MDD ve TKP'nin Kıbrıs Sorununa Yaklaşımları

TİP'i Kıbrıs sorununa bakışı bağlamında eleştiren⁷ YÖN'ün görüşlerinde de Kıbrıs konusunda - farklı yönde de olsa - bir değişim olduğunu söylemek mümkündür

⁵ Bu konuşmanın benzeri TBMM'de TİP milletvekili Tarık Ziya Ekinci tarafından yapılmıştır (TBMM Tutanakları, İkinci oturum, 29. Birleşim, sayfa 228-231).

⁶ Ahmet Hamdi Dinler, Behice Boran'ın benzer görüşleri "Anti-emperyalist bir Kıbrıs politikası ne olmalıdır?" adlı bir panelde yinelediğini iddia etmektedir (Dinler, 1990: 86). Partinin askeri müdahaleyi olumlayan yaklaşımının eleştirildiği YÖN dergisinin 31.12.1965 tarihli sayısında, TİP'in Makarios'un yuvarlak masa görüşmelerinde muhatap kabul edilmemesi önerisinin, Kıbrıslı Rumların bu görüşmelerde temsil edilmemeleri anlamını taşıdığı vurgulanmakta ve devlet başkanı Makarios'un 4 Mart 1964 tarihli Güvenlik Konseyi kararı ile Rum topluluğunun resmi temsilcisi olarak seçildiği belirtilmektedir (YÖN, "Meclis'te Genel Görüşme, 1965: 4).

⁷ "Eğri oturalım Doğru konuşalım" adlı yazısında Aybar'ın 1964 Bursa konuşmasını eleştiren İlhami Soysal, TİP Genel Başkanının Kıbrıs davasını Rumların bağımsızlık savaşı gibi gösterdiğini, sorunun Anglosakson emperyalizminin etkisindeki Helen emperyalizminden kaynaklandığı ve çözümün ise tüm anti-emperyalist güçlerin desteğiyle kurulacak bağımsız, federatif, üslerden arınmış bir Kıbrıs devleti tezi ile sağlanabileceği görüşünün YÖN'de yer almasının ardından TİP'in "ciddi" bir Kıbrıs tezine kavuştuğunu söylemektedir (Soysal, 1966:10).

Doğan Avcıoğlu 1.5.1963 tarihli YÖN’de yayınlanan, “Türkiye’yi Saran Tehlikeler” başlıklı yazısında, anlaşmaların “sarih hükümlerine rağmen” Türklerin bir askeri müdahalede bulunabileceğine ihtimal vermeyen “siyasi papaz” Makarios’un Kıbrıslı Türklere tanınan tüm güvenceleri yok etmeye çalıştığını, anlaşmaları ve Anayasayı değiştirmeye çalıştığını ve hem Türkiye, hem de Yunanistan’a karşı tavizkar bir politika izleyen ABD ve İngiltere’nin bu tutumlarının Makarios’un işini kolaylaştırdığını yazmaktadır. YÖN’ün bu tavrı 1964’e dek sürmüştür (Avcıoğlu, 1963: 8-9).

Ne var ki, 1964 Eylülü’nden itibaren, YÖN’de, özellikle İbrahim Çamlı’nın yazılarında, Kıbrıs’a ilişkin bazı alt başlıklarda farklı bir bakış izlenmektedir. Örneğin, İbrahim Çamlı, “Hayal ve Gerçek” başlıklı yazısında Türkiye’nin, Londra/Zürih anlaşmalarının⁹ uygulanmasında ısrar ettiği sürece SSCB ve Bağlantısızlar hareketine federasyon tezini kabul ettiremeyeceğini belirtmekte, toplam nüfusun %20’lik bölümünü oluşturan Türk topluluğunun, teşrii meclis ve hükümet mekanizmalarında bu oranı aşan bir temsiliyet payına ve veto hakkına sahip olmasının devlet işlerini felç edebileceğine değinmektedir. Çamlı, YÖN adına getirdiği öneride, ENOSİS’e kapıyı kapatmanın ve federal Kıbrıs devletinin yolunu açmanın tek yolu olan bağımsız, tarafsız Kıbrıs tezinin Londra/Zürih anlaşmalarının reddi ile birlikte düşünülmesi gerektiğini, çünkü bu anlaşmaların Kıbrıs devletinin egemenliğini sınırladığını açıkça ifade etmektedir (Çamlı, 1965: 7). TİP ve YÖN, Londra/Zürih anlaşmalarının yorumu ötesinde, Makarios’un siyasal konumunu da farklı değerlendirmektedirler. Çamlı, “Kıbrıs Gerçeği” başlıklı yazısında, Üçüncü Dünya ülkelerinin BM’de en az 50 oya sahip olduğunu ve “Makarios’un Kıbrıs’ının da bu bloğun bir parçası” olduğunu, 1963 Aralık ayı arefesinde 1959 Kıbrıs devletinin statüsünü değiştirmeyi hedefleyen görüşmeleri Türkiye’nin reddetmesinin büyük bir hata olduğunu ifade etmekte ve “Kıbrıs Anayasasının bazı maddelerinde yapılacak değişikliklerin”, Kıbrıs Türk topluluğunun ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişimini güvence altına alabilecek yeni avantajların elde edilmesi gibi bir kazancı da beraberinde getirebileceğini belirtmektedir (1964a: 4-5). YÖN Makarios hükümetini yasa dışı saymamaktadır; ayrıca 2/10/1964 tarihli YÖN’de, ABD’nin ENOSİS karşılığında Türkiye’ye bazı tavizler verilmesini öngören Kıbrıs planlarının Türkiye ve Yunanistan tarafından kabul edildiği ama Makarios tarafından reddedildiği vurgulanmaktadır (Çamlı, 1964b:

⁸ YÖN dergisinde Kıbrıs konusunda Çamlı’nın görüşlerinin büyük ölçüde benimsendiği açıklamasının ötesinde, dergideki başyazıların sahiplerinin YÖN’ün görüşlerini yansıttıkları belirtilmiştir. Dolayısıyla Çamlı’nın görüşlerinin YÖN’ü bağladığı anlaşılmaktadır (YÖN, “YÖN’den Yöncülere”, 1963: 4)

⁹ Çamlı, “Kıbrıs Gerçeği” başlıklı yazısında Londra/Zürih anlaşmalarını “(...) iki NATO devleti Türkiye ve Yunanistan’ın Kıbrıs topraklarında askeri birlikler bulundurmaları, Garanti Anlaşması’nın 4. maddesine göre İngiltere ile beraber müdahale hakkına sahip olmaları ve İngilizlerin Orta Doğu üslerini burada bulundurmaları ve bu suretle Kıbrıs’ın NATO strateji çemberi içine girmesi ve tarafsızlığının fiilen sekteye uğraması”nı sağlayan anlaşmalar olarak tanımlamaktadır (Çamlı, 1964 :5-6)

8-9). Görüldüğü gibi, Çamlı'nın ve YÖN'ün Kıbrıs konusunun önemli bazı alt başlıklarına ilişkin görüşleri ile Aybar'ın 1964 Bursa konuşmasındaki düşünceler arasında büyük bir koşutluk vardır. Bu örtüşmenin bir başka örneği, YÖN'ün Kıbrıs'ta sömürge karşıtı mücadeleye ilişkin görüşleridir. Kıbrıs Rum topluluğunun ve onun gerilla gücü EOKA'nın 1954'de İngiliz sömürgeci güçlerine karşı bağımsızlık savaşını başlatmalarının bir "tarihsel gerçeklik" olduğu, tarihin bu mücadeleyi, Türk topluluğunun sadece "gözlemci" olduğu bir mücadele olarak yazacağını vurgulayan Çamlı, bu mücadelenin ENOSİS ve bağımsızlık bayrağı altında yürütülmesinin Türk toplumunun tavrını eleştiri dışı bırakmaya yetmeyeceğini söylemektedir. Çamlı, Kıbrıs Türklerinin, İngiliz sömürgeciliğine karşı verilen bağımsızlık mücadelesine Kıbrıs'taki anti-ENOSİS kanatla birlikte katılmış olması halinde ENOSİS tehdidinin bertaraf edilmiş olacağını ileri sürecek kadar ileri gitmektedir (1964a: 4-5). Anayasa'daki bazı değişiklikleri kabul etmediği için Denktaş'ı eleştiren Çamlı, bunların kabul edilmiş olması halinde, Türk topluluğunun haklarının güvenceye alınmış olacağını ve ENOSİS'in engellenebileceğini iddia etmektedir.

YÖN'ün askeri müdahale konusundaki görüşleri de TİP'le taban tabana zıttır. Avcıoğlu'nun, 31.12.1965 tarihli "Kıbrıs ve Ötesi" başlıklı yazısında "Artık apaçık görülmektedir ki, Kıbrıs tezimiz silahla değil, diplomasiyle kurtarılabilir (...) Durum açıktır: Kişilik ve haysiyet sahibi bir dış politika, Atatürkçü bir dış politika akımları gittikçe güç kazanırken, Türkiye, Amerika'dan fazla Amerikancı ekiplerin elinde bir Eyüp Han'a, bir İnönü'ye tahammül edemeyen Johnson yönetiminin arzuladığı tarzda bir dış politikaya yönelmektedir" tuncelerini okumaktayız. 31.12.1965 tarihli YÖN dergisinde ise M. Ali Aybar'ın TBMM konuşması eleştirilmekte ve TİP'in ilk kez askeri müdahaleyi olumlayan bir tutuma girdiği ve bu tutumun ise Partinin Kıbrıs tezi ile çeliştiği belirtilmektedir¹⁰.

¹⁰ YÖN'ün bu eleştirisini parti genel sekreter yardımcısı Kemal Sülker yanıtlamıştır. "TİP'in bir açıklaması" başlığı ile 14 Ocak 1965 tarihli YÖN'de tam metin olarak yayımlanan açıklamada, Aybar'ın TBMM'deki konuşmasında savunduğu, Kıbrıs Türklerine ya da Kıbrıs'ta bulunan TSK'ya bir silahlı saldırının "casus belli" sayılacağına Yunanistan'a bildirilmesi talebinin, "Kıbrıs'a çıkarma yapmaktan başka bir şey" olduğu, buradaki amacın "Yunanistan'ı müzakereye yanaştırma" amacını güttüğü ve o dönem için denenecek" tek barışçı ve gerçekçi yol olduğu" belirtilmektedir. Yine aynı açıklamada, Makarios konusuna da değinilmekte ve meşruluğunu kaybedenin Makarios'un şahsı değil "Makarios hükümeti" olduğu, "Rum cemaatinin lideri olarak Makarios'un konferansa katılmasına engel bir durum olmadığı" vurgulanmaktadır. YÖN ise aynı sayıda yaptığı açıklamada, "devlet başkanı olarak gayri meşru" ama "cemaat lideri olarak meşru" Makarios ayrımının sosyalist gerçekçiliğe ve TİP'in yuvarlak masa önerisine uygun olmadığını, Türkiye'nin, Makarios'u muhatap sayıp BM'de onunla yanyana oturduğunu, devlet başkanı Makarios'u "gayri meşru" ilan etmenin Rum cemaatını devre dışı bırakmak anlamını taşıdığını, ayrıca bu tutumun mantıksal sonucunun "teminatçı Yunanistan'a dönmek ve diplomasiye ağırlığı silaha terketmek" anlamını taşıdığını, Yunanistan'la savaş anlamına gelecek bu tür söylemlerin ise TİP'in esas tezi ile çeliştiğini dile getirmiştir (YÖN, 14 Ocak 1965, s.7).

Bu çerçevede, dönemin içte ve dışta önemli diğer iki sol odağının, yani Mihri Belli liderliğindeki MDD (Milli Demokratik Devrim) hareketinin ve yurt dışındaki TKP (Türkiye Komünist Partisi)'nin görüşlerine de kısaca değinmek gerektiğini düşünüyorum.

Özellikle Kıbrıs konusundaki perspektifleri bağlamında, TİP ile YÖN arasında bir çizgi olarak tanımlanabilecek MDD hareketinin genel Kıbrıs tezi, bu iki akımın söylemleri ile örtüşen, üslerden ve silahlardan arındırılmış, federatif, bağımsız, emperyalizmin hegemonyasından kurtulmuş, demokratik bir Kıbrıs devletinin kurulmasıdır. Bu kuruluşta Kıbrıslı Rum ve Türkler eşit ve özgür yurttaşlar olarak yaşayacaklardır. Milliyetçi temaların sık kullanıldığı MDD hareketinin Kıbrıs söyleminde, sorunun, TİP'e koşut olarak bir "milli dava" olarak ele alındığı ve Türkiye'nin askeri müdahalesinin onaylandığı görülmektedir. MDD'ye göre, ENOSİS'e ve NATO'ya karşı çıkmak, ülke çıkarlarını korumak anlamındadır; çünkü ABD ENOSİS istemektedir ve Kıbrıs konusunda "milli" bir siyasetin anlamı, Ortadoğu'da Amerikan üslerinin varlığına karşı çıkmaktır. MDD hareketi, Makarios konusunda TİP'ten farklı düşünmektedir. Aydınlık dergisine göre, Makarios, Kıbrıs ve Orta Doğu'daki Amerikan planlarının önünde bir engel teşkil etmektedir (Aydınlık, 1970: 473). Yine Fuat Fegan'ın yazısında belirttiği üzere, Yunan Cuntası ve Makarios'u aynı potaya koymak olanaksızdır çünkü adadaki Kıbrıs hükümeti sağ ve sol kanatları olan kendi başına bir cephe oluşturmaktadır¹¹. Fegan ayrıca Denктаş hükümetinin faşist siyasetini, emperyalist güçlerle olan işbirliğini ve yıllarca barış içinde yaşamış olan Türk ve Rum topluluklarını birbirinden ayırabilmek için işlediği suçları vurgulamaktadır. Yazara göre, İngiltere, Adadaki suçsuz Rum halkını katletmek üzere aralarında binlerce Türk'ün de içinde yer aldığı birlikler kurmuştur. Belki de ilk kez bir sol yayın organında İngilizler tarafından Rum ulusal kurtuluş güçlerini bastırmak üzere adada İngilizler tarafından kurulan Türk Komando birimlerinden söz edilmektedir. Fegan ayrıca, YÖN'e koşut olarak, Londra/Zürih anlaşmalarının adada İngiliz emperyalizminin çıkarlarını ve varlığını güçlendirdiğini yazmaktadır (Fegan, 1969: 279-288).

Yurtdışı TKP'nin Kıbrıs Sorununa yaklaşımı yukarıda değinilen akımlara koşut ve zıt bazı unsurlar içermektedir. TKP Leipzig Grubu'nun 1964 tarihli yıllık raporunda, partinin, "yabancı üslerden arınmış, silahsızlandırılmış bağımsız Kıbrıs devletinin egemenliği"ni savunduğu görülmektedir (1963-1965 TKP Belgelerinde "İşçi-Demokrasi Hareketi ve TİP", 2003: 221-222). "Ya Taksim ya Ölüm" tezi ile soruna

¹¹ Benzer bir vurguyu, Bağlantısızlar Hareketinin yanında yer alan ve Yunan Cuntasına açıkça karşı çıkan Makarios'un, ABD'nin Doğu Akdeniz'deki hegemonik politikalarına da karşı olduğunu belirten Mihri Belli'nin yazısında izlemek mümkündür (Belli, 1999: 285).

yaklaşan Ankara hükümetlerinin emperyalizmin maşalığını yaptığını ileri süren TKP, bu duruşun Türk azınlığını Kıbrıslı Rumlara karşı kışkırttığını ve Kıbrıslı Rum gericiler ile Kıbrıslı Türk gericilerin her ikisinin de, emperyalizmin aleti olduklarını ve adada askeri üslerin varlığını sürdürmesine yönelik emperyalist amaçlara hizmet ettiklerini iddia etmektedir. TKP yayın organlarından Atılım'ın Ağustos 1974 tarihli baskısında, Yunan Komünist Partisi ile yapılan ortak açıklamada, Yunan ve Türk komprador çevrelerinin Kıbrıs'a müdahaleleri kınanmakta, Türk askerleri de dahil olmak üzere, tüm yabancı silahlı kuvvetlerin Kıbrıs'tan çekilmesi ve bu bağlamda ENOSİS'in de reddedilmesi noktalarna vurgu yapıldığı görülmektedir (Atılım, 1974: 8). Başka bir TKP organı olan Yeni Çağ'da da ayrılıkçı Denктаş ve ENOSİS yanlısı Grivas'ın her iki topluluğu birbirine karşı kışkırttıkları vurgulanmakta ve Makarios hükümetinin Türk ve Rum yurtseverleri doğrudan destekleyerek emperyalizme karşı direndiğini ve adanın bağımsızlığı ve egemenliğini savunduğu iddia edilmektedir. Ayrıca BM üyesi bağımsız bir ülkenin içişlerine karışmanın, onu işgal etmenin geri dönülemez felakete yol açabileceği belirtilmektedir (Yeni Çağ, 1972: 147).¹² TÜSTAV'ın yayınladığı, "TKP MK Dış Bürosu/ 1965 Tartışmaları" başlıklı derlemede, 20 Şubat 1965 tarihli parti kararında "Kıbrıs halkının Kıbrıs adası gibi bölünmez bir bütün olduğu" ve "Sömürgecilere karşı savaşta bağımsız, hür, barışsever bir Kıbrıs'ın doğmasında Türk ve Rum cemaatlerinin menfaatlerinin bir" olduğu vurgulanmaktadır. Bununla birlikte, aynı kitapta ENOSİS karşıtlığını yineleyen Yakup Demir'in, ENOSİS tehlikesini "bir tahrik ve parçalama silahı olarak kullananın gericisi Türk burjuvazisi" olduğunu, "Kıbrıs'ta Enosisçiler de dahil... bütün anti-emperyalist güçlerin bağımsızlık uğrunda mücadelede birleştikleri bir anda" TKP'nin "Türk burjuvazisi ile işbirliği edercesine" ENOSİS meselesini resmi belgelerinde öne sürmesinin "Kıbrıs halkını parçalanmaya teşvik etmek ve (...) gericisi NATO'cu çevrelerin kucağına itmek" anlamına geleceğini belirttiğini görmekteyiz (Demir, 2004: 92-93)¹³. Yakup Demir, TKP'nin bir bildiri yayınlayarak BM'den Kıbrıs adasında ENOSİS'in gerçekleşmeyeceği konusunda garanti istemesini talep eden MK üyesi Bilal Şen'e yanıtında, TKP'nin, Türkiye'nin Kıbrıs'ın içişlerine karışmasını istemediğini, bunu yaptığı takdirde "Adadaki Türk cemaatının hamisi durumunda görünerek dünya emperyalizmine yardım eden aşırı Türk gericilerinin iki cemaat arasına soktukları düşmanlığı kabulleneceğini", adadaki 100.000 Türk'ün varlığını bahane ederek, "halkı ve orduyu Kıbrıs'ın bağımsızlığına karşı mücadeleye sürükleyen gericisi burjuvaziyle" birleşemeyeceklerini vurgulamaktadır. Yurt dışı

¹² TKP'nin Kıbrıs konusundaki yaklaşımları ve bu yaklaşımların AKEL, SSCB ve Yunan Komünist partisinin konuya ilişkin tutumları ile ne ölçüde örtüştüğü başka bir yazının konusu olabilir. Bununla birlikte, konuya ilgi duyanlar için, Erden Akbulut'un derlediği bir TÜSTAV yayını olan "TKP MK Dış Bürosu - 1965 Tartışmaları" başlıklı kitapta TKP'nin Kıbrıs konusundaki görüşlerine ve bu konuda örgüt içi tartışmalara geniş yer verildiğini belirtmekle yetinelim.

TKP'nin AKEL konusundaki yaklaşımı da ilginçtir. Örneğin, Yakup Demir, AKEL'in programında ENOSİS'i savunmasının "onun hakkı" olduğunu, TKP'nin "enternasyonalist bir parti olarak kardeş bir partinin kendi öz memleketini ilgilendiren bir meselede onunla çelişen bir tutum takınamayacağı"nı ve "Marksizm-Leninizme yüz çevirmiş bir sosyal demokrat parti" konumuna düşmeyeceğini belirtmektedir (Demir, 2004: 51). Söz konusu dönemde pro-Sovyet bir parti olan ve yurt dışında faaliyet gösteren TKP'nin Kıbrıs yaklaşımında, bu koşulların oldukça etkili olduğu düşünülmelidir.

AKEL ve Kıbrıs

TİP ve YÖN'e ilişkin kısa bir değerlendirme ile bitirmeyi düşündüğüm bu yazıda, Kıbrıs Komünist Partisi'nin devamı olan AKEL'in Kıbrıs sorununda ENOSİS'e ilişkin duruşu sondan bir önceki durağı oluşturmaktadır. Çünkü AKEL'in de konuya ilişkin yaklaşımlarında –belki de aynı gerekçelerle– Türkiye'de sol örgüt ve akımlarda gözlemlediğimiz bazı ikilemlere rastlamaktayız.

"Bağılantısız, bağımsız, birleşik Kıbrıs" tezini benimseyen AKEL'in, 1945-1955 yılları arasında İngiliz sömürgeciliğine karşı sürdürülen anti kolonyal mücadelenin başarıya ulaşmasının ardından, ENOSİS'i desteklediği görülmektedir. 1966'da "self-determinasyon ve ENOSİS" ilkeleri partinin Kıbrıs tezine dahil edilmiştir. Birçok Türk ve yabancı araştırmacı, AKEL'in ENOSİS destekçiliğinin, sağ milliyetçi akımların kamuoyundaki siyasal tekellerini kırmaya ve politik gücünü artırmaya yönelik taktik bir pozisyon olduğu gerçeğinde birleşmektedir (Kızılyürek, 2003: 224, Vali, 1971: 243-255, İnce, 1974: 160). Bununla birlikte bu gerçek, AKEL'in konuya ilişkin milliyetçi bir retoriği uzun yıllar benimsediği gerçeğini değiştirmemektedir. AKEL yöneticilerinin NATO üyesi Yunanistan'la birleşmek anlamına gelen ENOSİS savunuculuğu ise, parti genel sekreteri Papayouannou ve bazı diğer parti yöneticileri tarafından şu argümanlarla örtüştürülmeye çalışılmıştır: NATO üyeliği Yunanistan'ın kendi iç sorunudur ve AKEL'in ENOSİS talebi herhangi bir ön şarta dayanmamaktadır. Ayrıca, ENOSİS'i savunmak, NATO'yu savunmak ya da adadaki İngiliz üslerinin NATO'ya devrini savunmak anlamına gelmemektedir.

AKEL, doğal olarak, Londra/Zürih anlaşmalarını reddetmekte¹⁴, bu anlaşmaların ortadan kaldırılmaları için geniş bir cephe kurulmasını önererek Makarios'u

¹⁴ AKEL'in Kıbrıs sorununa ilişkin yaklaşımı ve bu yaklaşımın geçirdiği evreler, ayrı bir yazı konusudur. Bununla birlikte AKEL'in Londra/Zürih anlaşmalarını reddetmesinin altında yatanın sadece milliyetçi retorik olduğunu iddia etmek yanlış olur; çünkü bu anlaşmaların bir bölümünde Yunanistan ve Türkiye arasında yapılan ve Adadaki komünist faaliyetlerin yasaklanmasına yönelik bir centilmenlik anlaşması da bulunmaktadır (Bernandez, 1988: 1959).

desteklemektedir¹⁵. AKEL'in kendi yayınları da dahil, bazı kaynaklar incelendiğinde, ENOSİS konusunda, parti içi ciddi bir tartışmanın yanı sıra bir öz eleştiri mekanizmasının işlediği izlenmektedir. AKEL'in ENOSİS politikası parti dışında da eleştirilmiştir. Örneğin, Kızılyürek, Kıbrıslı Türk ve Rum emekçi kesimler için ortak bir siyasal ideal geliştiremeyen AKEL'i bu kesimlerde tomurcuklanmaya başlayan Kıbrıs yurtseverliğini söndürmekle suçlamakta (2003: 224), Bernandez ise ENOSİS konusunda Kıbrıs sağıyla aşık atmaya kalkan ve kendisini bu söyleme "hapseden" AKEL'in, bu "oportünist siyaseti" sürdürmek ve "anayurdu savunma" savı yerine, iki toplumun entegrasyonu konusuna ciddi olarak eğilmesinin daha doğru bir siyasi tavır olacağını vurgulamaktadır. Yine Bernandez'e göre, "kendi egemen sınıfına saldırmak ve Helen burjuvazisinin tarafı tutumunu sergilemek" yerine tüm kötülüklerden sorumlu tuttuğu "dış düşman" retoriği, partiyi egemen ideolojinin bir parçası haline getirmiştir (1988-1989).

Sonuç

1960'lı yıllarda, dönemin önemli sol akımlarının Kıbrıs konusuna bakışlarının genel hatlarıyla ele alındığı bu yazı bağlamında bazı değerlendirmeler yapılabilir.

Birincisi, dünya ve Türkiye'de sosyalist/komünist partilerin Kıbrıs Sorununa ilişkin tutumları, bu örgütlerin, iç ve dış siyaseti ilgilendiren konular bağlamında, sosyalist hareketin genel ilkeleri ile ülke koşullarının dayattığı sorunlar -bir başka deyişle evrensel ve ulusal- arasındaki dengeyi kurmakta nasıl zorlandıklarını göstermek açısından önemli bir örnek oluşturmaktadır.

Yine bu çerçevede, anti-kolonyal mücadeleler sonucunda Asya ve Afrika'da çok sayıda ulus devletlerin kurulmasına koşut olarak ivme artıran milliyetçiliğin ve bu çerçevede Bağlantısızlar Hareketinin, dünya ve Türkiye solunu bir hayli etkilediği gözlemlenmektedir.

Bu bağlamda, İkinci Dünya savaşını izleyen dönemde, birçok sosyalist/komünist partide, sosyalizm ve milliyetçiliğin bir potada eritilmesi ile ortaya çıkan teorik bir amalgam, Türkiye sol hareketine de damgasını vurmuştur. Kemalizme daima "hayırhah" bakan ve özellikle ona anti-emperyalizm bağlamında destek veren Türkiye

¹⁵ Toplumsal meşruiyet ve birleşik cephe arayışının yanısıra, pro-Sovyet bir komünist partisinin, SSCB'nin anti-emperyalist tutumu ve tarafsızlığı nedeniyle siyasal destek verdiği Makarios'un yanında yer almaması şaşırtıcı olurdu. Ayrıca, A BD'nin, Londra/Zürih anlaşmalarında yer alan ve Türkiye/Yunanistan Dışişleri bakanlarınca üzerinde anlaşmaya varılan, Kıbrıs'ta komünist faaliyetlerin bastırılmasına ilişkin centilmenlik maddesine dayanarak yaptığı ısrarlı taleplerine rağmen, Makarios'un AKEL'in faaliyetlerine engel olmaması da kanımca bu desteğin verilmesinde önemli bir etken olmuştur.

sosyalist/komünist hareketi içindeki hemen hemen tüm parti ve kesimlerin, birçok iç ve dış sorunda, farklı ölçülerde de olsa, bu teorik yapılanma ile uyumlu bir refleks içine girdikleri görülmektedir. AKEL gibi güçlü bir toplumsal tabana dayanan ve önemli bir mücadele geleneğine sahip, pro-Sovyet bir komünist partisinde bile, “NATO’ya hayır, ENOSİS’e evet” sloganında gözlemlenen bu sıkışıklık, TİP’te, emperyalizmin kendi amaçlarına uzun vadede hizmet amacıyla dikte ettirdiği anlaşmaların, Londra/Zürih anlaşmalarının desteklenmesi ve bir NATO ülkesinin – Türkiye’nin – bağımsız bir BM üyesi ülkeye, yine NATO ülkelerince hazırlanan ve Kıbrıs Cumhuriyeti’ne dikte ettirilen anlaşmalardan doğan hakları savunularak, askeri müdahalesinin olumlanmasında ortaya çıkmaktadır.

Türkiye sol hareketi açısından Kıbrıs Sorununun taşıdığı önem ise vurgulanması gereken bir başka konudur. Kıbrıs sorunu, siyasal arenanın egemen sınıf temsilcilerince yıllar boyu partiler üstü olduğu yinelenen Türk dış politikasının sosyalist sol tarafından ayrıntılı bir eleştirisinin yolunu açmış ve sol “kendi ideolojik bakışıyla oluşturduğu dış politika amaçlarını dile getirme olanağını” Kıbrıs sayesinde bulabilmiştir. Bu bağlamda, anti-emperyalist söylem Kıbrıs konusu ile bağdaştırıldığı sürece solun “vatan hainliği” suçlamasının ortadan kaldırılması, Kıbrıs sorununda, Türk solunun anti emperyalist söylemle birlikte milliyetçi bir söylemi benimsemesine yol açmıştır (Fırat, 1997:150). Bu açıklama, yukarıda kısaca ele alınan sosyalizm/milliyetçilik karışımı ile de örtüşmekte ve özellikle sosyalizmi kendine rehber edinme iddiasında olan TİP gibi bir partinin, Kıbrıs sorununa, Kıbrıs’taki sınıf mücadelesi perspektifinden, Kıbrıs Rum ve Türk emekçileri ile Kıbrıs Türk ve Rum burjuvazisi arasındaki ilişkilerden yola çıkarak bir çözümleme getirmeyişine de açıklık kazandırmaktadır.

Yukarıda değinilen nedenlerin ötesinde, TKP geleneğinden aktarılan bazı miraslara karşın, Kemalizm/üçüncü dünyacılık/Avrupa komünizmi üçlüsünden etkilenmiş ve özellikle de seçimle iktidara gelmeyi hedefleyen bir siyasal parti olarak, TİP’in, Kıbrıs sorununu, kendini meşrulaştırma aracı olarak kullanma refleksi bir başka açıklayıcı gerekçe olabilir.

Kaynakça

- Adalı, F. (1970) , “Kıbrıs’ta Seçimler”, *Aydınlık*, 3 (21), 212-223.
İşçi-Demokrasi Hareketi ve TİP, (2003), der. Erden Akbulut, İstanbul: TÜSTAV Yayınları.
Anderson, Perry (1998), *The Origins of Postmodernity*, London, Newyork: Verso.
Avcioğlu, Doğan, (1966), “TİP’e Dair” *Yön*, 5 (168), 3.

- Avcıoğlu, Doğan, (1965), "Kıbrıs ve Ötesi", *Yön*, 4 (144), 3.
- Avcıoğlu, Doğan, (1963), "Türkiye'yi Saran Tehlikeler", *Yön*, 2 (72), 8-9.
- Aydınlık'ta Dünya ve Türkiye (Nisan 1970), "Tek Çözüm: Bağımsız, Federatif Kıbrıs", *Aydınlık*, 3 (18), 470-473.
- Belli, M (1999), *Mihri Belli'nin Anıları, İnsanlar Tanıdım II*, İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- Bernandez, George (1988); "Kıbrıs Komünist Partisi ve Milliyetçilik", *Sosyalizm ve Sosyal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt 6, 1988-1989.
- Çamlı, İbrahim (1965), "Kıbrıs İçinde Hayal ve Gerçek", *Yön*, 4 (97), 7.
- Çamlı, İbrahim (1964a), "Kıbrıs Gerçeği", *Yön*, 3 (78), 4-5.
- Çamlı, İbrahim (1964b), "Kıbrıs Gerçeği II", *Yön*, 3 (79), 8-9.
- Davidson, Basil (1965), *Afrika'da Milli Kurtuluş ve Sosyalizm Hareketleri*, İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Dinler, Ahmet Hamdi (1990) *TİP Tarihinden Kesitler (1961-1971)*, İstanbul: Gelenek Yayınları.
- Erdođdu, Vahap (1966) , "TİP Nereye Gidiyor?", *Yön*, 5 (189), 10-12.
- Eylem (1964), "TİP'in Bursa'daki Genel Yönetim Kurulu Toplantısı", *Eylem*, 1 (4), 56-57.
- Fegan, Fuat (1969), "Kıbrıs Meselesi", *Aydınlık*, 2 (10), 276-288.
- Fırat, Melek M. (1997), *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Harman, Chris (1988), "The Fire Last Time: 1968 and After", Bookmarks, 265 Seven Sisters Road, London N4 2DE, England.
- İnce, Nurhan (1974), *Problems and Politics in Turkish Foreign Policy, 1960-66*, Doktora Tezi, Kentucky Üniversitesi, Lexington, Kentucky.
- Kavazoğlu, Derviş (1964), "Kıbrıs Türk İşçisinin Vicdanında İflas Edenler M. Ali Aybar'a Dil Uzatamaz!", Lefkoşe: Printko Basımevi.
- Kızılyürek, N (2003), *Milliyetçilik Kaskacında Kıbrıs*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sargın, N (2001), *TİP'li Yıllar (1961-1971)*, İstanbul: Felis Yayınevi.
- Soysal, İlhami, (1966), "Eğri Oturalım, Doğru Konuşalım", *Yön*, 5 (174), 10-11.
- TKP Merkez Komitesinin Halkımıza Çağrısı, (1972); *Yeni Çağ*, 2 (92), 147.
- TKP MK Dış Bürosu 1965 Tartışmaları*, (2004), der. Erden Akbulut, İstanbul: TÜSTAV Yayınları.
- Ünal, B. Cahit (1964), "Kıbrıs Çıkmazı Dış politikamızın Çıkmazıdır", *Sosyal Adalet*, 8 Ağustos, Sayı 5, 4-5.
- Yön, "TİP'in bir açıklaması", *Yön*, 5 (146), 5.
- Yön, "Kıbrıs", *Yön*, 3 (80), 4.
- Yön, "Kıbrıs", *Yön*, 3 (79), 10.
- Yön, "Yön'den Yöncülere", *Yön*, 3 (78), 2.
- Yön, "Mecliste Genel Görüşme", *Yön*, 4 (144), 4.

“Niçin Türkiye İşçi Partisi ?”, TİP İzmir İl Propaganda ve Basın Komitesi, İzmir: Karınca Matbaası.

“Genel Yönetim Kurulunun 10 Mayıs1964 Bursa Toplantısında Genel Başkanın Açış Konuşması”
Türkiye İşçi Partisi Genel başkanlığı.

TBMM Tutanakları

TBMM Tutanakları, Birinci Oturum, 28, Birleşim, 27.12.1965.

TBMM Tutanakları, İkinci Oturum, 28, Birleşim, 27.12.1965.

TBMM Tutanakları, Birinci Oturum, 31, Birleşim, 5.1.1966.

TBMM Tutanakları, Birinci Oturum, 32, Birleşim, 7.1.1966.

TBMM Tutanakları, İkinci Oturum, 29, Birleşim, 5.1.1967.